

ค วาม ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนเอง

ชะตากรรมของมนุษย์ ในสังคมปัจจุบัน

เลิศชาย ศิริชัย *

การศึกษาวรรณกรรมในมิติทางสังคมนั้นถือว่า
สาระในวรรณกรรม คือ ภาพจำลองสังคมในด้านต่าง ๆ
ที่ผู้เขียนได้ใช้ความพยายามและจินตนาการจำลองมา
จากสังคมจริง ภาพจำลองดังกล่าวจะมีศิลปะการเขียน
และศิลปะการนำเสนอเป็นเครื่องหล่อหุ้มอยู่ ถ้าผู้ศึกษา
สามารถนำสาระจากวรรณกรรมมาตีความได้อย่าง
เหมาะสมแล้ว เราก็สามารถจะเข้าใจสังคมโดยผ่าน
วรรณกรรมนั้น ๆ ได้ ดังนั้นบทความนี้จะเริ่มต้นด้วย
การยกตัวอย่างวรรณกรรมไทยร่วมสมัยบางเรื่อง เพื่อ
เป็นตัวอย่างสำหรับการอภิปรายประเด็นที่ตั้งเป็นข้อ
บทความนี้

เรื่องที่ 1 เรื่องสั้นชื่อ 'วันหนึ่ง' ตีพิมพ์ครั้งแรก
พ.ศ. 2514 เขียนโดย วีระประวัติ วงศ์พัทพันธุ์ ผู้เขียนเล่า
ถึงชายคนหนึ่งทำงานอยู่ในสำนักงานประกันภัย งาน
ที่เขาทำนี้เป็นงานที่ซ้ำซาก เขาต้องดำเนินชีวิตแบบเดียว
กันไปทุกวัน เช่น ตื่นขึ้นตอนเช้าก็ต้องรีบอาบน้ำ แต่งตัว
แล้วก็ไหนรณเมล์ไปทำงาน เมื่อถึงที่ทำงานก็นั่งทำงาน
อยู่ที่โต๊ะ ยิ้มหัวกับคนใกล้เคียง ทักทายกับลูกค้า ตอน
กลางวันก็รับประทานอาหารกับเพื่อนสาว ซึ่งผู้เขียน
ชี้ให้เห็นว่ากิจกรรมเช่นนี้ คล้ายกับเมื่ออาทิตย์ก่อน เดือน
ก่อน และปีก่อน และงานในที่นี้ก็เหมือนกับงานในที่
อื่น ๆ คือให้ความสำคัญกับเวลา จนดูเหมือนว่าเวลา

* อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต

'วีระประวัติ วงศ์พัทพันธุ์ "วันหนึ่ง" ในหนุ่มหน้าสาวสวย ชุด 3 หน้า 209-226 ประพันธ์สำสัน

กลายเป็นเจ้านายเหนือผู้ทำงาน เช่น แม้แต่เวลารับประทานอาหารผู้ทำงานก็ไม่มีสิทธิ์เลือก แต่ต้องรับประทานในเวลาที่กำหนด จึงไม่แปลกอะไรที่ผู้เขียนจะบอกว่า น้ำย่อยของผู้ทำงานจะถูกขับออกมาด้วยกริ่งบอกเวลา ซึ่งดูแล้วเหมือนไม่มีอะไรแตกต่างจากสัตว์ที่ถูกทดลอง

ชายผู้นี้จึงต้องทนทำงานที่ขัดกับความคิดและความรู้สึกของเขา ความรู้สึกของเขาคือมีต่องานนี้ก็คือ “แพ้กระดูกเขาบนโต๊ะวางอยู่กลาดเกลื่อน ฉันหลบสายตามองลงมาอย่างเบื่อหน่ายและโกรธแค้น ทำไมฉันต้องทำงานบ้า ๆ เหล่านี้ ฉันไม่มีทางเลือกอย่างอื่นเลยหรือสำหรับการมีชีวิตอยู่” สภาพเช่นนี้ทรมานจิตใจเขามาก ดังที่ว่า “คงไม่มีใครรู้เลยว่าฉันกำลังเผชิญกับปรากฏการณ์อันลึกลับเหล่านี้” และการที่เขาต้องทนอยู่เช่นนี้ เขาก็รู้สึกว่าเขาได้สูญเสียตัวเองไป กล่าวคือ เขาได้สูญเสียสิ่งที่เขาคิดและอยากสร้างสรรค์ไป แต่ต้องทำสิ่งที่เขาไม่อยากทำ ทั้งนี้ก็เพื่อเงิน

เรื่องที่ 2 เรื่องสั้นชื่อ ผ่านไปอย่างสับสน² ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2514 เขียนโดย ตึก วงศ์รัฐ ผู้เขียนเล่าถึงชายคนหนึ่งทำงานเป็นลูกจ้างชั้นปลายแถว คือทำงานที่ไม่สำคัญและได้เงินเดือนน้อย งานของเขาก็คือการตรวจบัญชีหนังสือ ตลอดเวลาทำงานเขาก็อายุอย่างเดียว คือ หาค่าถูกค่าผิดในกระดาด ในเวลาทำงานเขาต้องทนนั่งอยู่ในห้องนั้น ทำงานเช่นนั้นไม่เคยออกไปไหนเลยและไม่เคยทำอย่างอื่น เขามีความรู้สึกต่องานที่เขาทำว่า “ผมนั่งอยู่ในห้องสี่เหลี่ยมแห่งนี้มา 2 ปี กว่า ผมไม่เคยออกจากที่นั่นอย่างแท้จริง ผมรู้ผมยังอยู่ในห้องสี่เหลี่ยม” แต่เขาก็ไม่สามารถปฏิเสธ

งานนี้ได้ทั้ง ๆ ที่งานนี้ได้จำกัดและทำลายความคิดสร้างสรรค์ความสามารถของเขาโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะ “ผม ไม่ต้องการจะตักงานอีก... ผมยังมองเห็นภาพตัวเองเมื่อเดินไปตามบริษัทต่าง ๆ เพื่อขอสมัครเข้าทำงาน และทุกแห่งบอกปฏิเสธหรือ ไม่ก็ให้เพียงความหวังลม ๆ แล้ง ๆ ว่าจะจดหมายเรียกสัมภาษณ์ตามมาภายหลัง”

เรื่องที่ 3 เรื่องสั้นชื่อคำคืนอันหม่นหมองและร้าย³ ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2515 เขียนโดย สุรัชย์ จันทิมาธร ผู้เขียนเล่าถึงชายคนหนึ่งทำงานเป็นช่างเขียนภาพประจำสำนักพิมพ์ เขามีความตั้งใจในเบื้องต้นว่า เขาจะทำงานตามที่เขายากจะทำ แต่เขาต้องทำงานตามที่นายทุนกำหนด เขาก็รู้สึกว่ “นายทุนยังไม่ยอมเข้าใจต่อสิ่งใด นอกจากตัวเอง ผลกำไร”

สภาพดังกล่าวนี้ทำให้ชายหนุ่มรู้สึกผิดหวังเป็นอย่างมากและอยากจะอธิบายให้ใครต่อใครฟังถึงสิ่งที่เขาคิดและหวัง เขาอยากจะบอกเพื่อน ๆ ร่วมงานว่า “ควรจะพักผ่อนเสียที นายทำงานมากพอแล้ว งานของเรามันหาค่าไม่ได้ มันไม่ใช่งานสำหรับคุณค่าเพียงเงินตราเล็กน้อยเช่นนี้ นายเป็นเพียงฟันเฟืองเล็กน้อยสำหรับฟันเฟืองที่ใหญ่กว่าและงานของนาย ความคิดของนาย ทุกสิ่งทุกอย่างที่นายทำ ทำเพื่อผู้ใด นายเคยคิดไหมว่าบางครั้งนายแทบไม่มีความหมายอะไรเลย” แต่ไม่ว่าเขาจะรู้สึกเป็นปฏิปักษ์กับงานที่เขาทำเพียงไร หรือเห็นความเลวร้ายของงานที่เขาทำเพียงไร ในที่สุดแล้วเขาก็เพียงสามารถแสดงความคิดเห็นอยู่ในความรู้สึกเท่านั้น เช่น เขาอยากจะฉีกกระดาดเขียนรูปแล้วจุดไฟเผา อยากตะโกนด่านายทุนผู้โหดร้ายต่อความคิดของเขา “ด่าให้มันสำนึกถึงความ

² ตึก วงศ์รัฐ (นามแฝง) “ผ่านไปอย่างสับสน” ใน หนุ่มหน้าสาวสวย ชุด 3 หน้า 99-117 ประพันธ์สำลี 2514.

³ สุรัชย์ จันทิมาธร “คำคืนอันหม่นหมองและร้าย” ใน ก่อนเคลื่อนคาราวาน หน้า 111-120 แมลงปอ 2525.

เป็นจริงในชีวิตว่าชีวิตคนเราไม่มีอะไรมากมาย อย่างแถมออก มีเวลาพักผ่อนบ้าง มีน้ำใสใจจริง มีสิทธิ์เท่าเทียมซึ่งกันและกัน และที่สำคัญมีความสวยงามอยู่ในหัวใจ” เพราะในโลกของความเป็นจริงนั้น “พรุ่งนี้เขาจะไปทำงานให้ตรงเวลา” ทั้งนี้ เพราะเขาจำเป็นต้องได้เงินมาเพื่อดำรงชีวิตนั่นเอง

เรื่องที่ 4 เรื่องสั้นขอบทเพลงเปลี่ยนที่ภูเขา และบันทึกของคนจรจัด⁴ ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2516 เขียนโดย พิบูลศักดิ์ ละครพล เรื่องนี้ผู้เขียนเล่าถึงชายคนหนึ่งเรียนจบชั้นมัธยม แต่ต้องมาทำงานเป็นกรรมกร เพราะ “เธออย่าได้แปลกใจเลยถ้าฉันจะบอกว่า คนที่เรียนจบชั้นมัธยมมาชั้นสุดสัปดาห์อยู่กับคนเรียนจบชั้น ป.4 หรือคนที่อ่านหนังสือไม่ออกเลย และเป็นคนอ้วนพุงพลุ้ยตาหยีคอยยื่นคอบคุมอยู่” ซึ่งก็คือการชี้ให้เห็นว่าในสังคมปัจจุบันนั้นเป็นการยากที่คนจะสามารถเลือกงานได้ตามที่ตัวเองปรารถนา

งานกรรมกรที่ชายหนุ่มคนนั้นทำ เช่น การต่อท่อ ประปาไปตามแผนที่ที่กำหนดให้ โดยไม่มีทางเลือกเลย แม้จะต้องเดินท่อประปาผ่านส้วม ต้องขุดดินออกมาเป็นจำนวนมากต้องทำอย่างรวดเร็ว ต้องตักอุจจาระออกมาทิ้ง ต้องกระเทาะปูนซีเมนต์อันแข็งแกร่งให้หลุดออกมา ต้องจับฉ้อนเหล็กให้มันและเหวี่ยงกระแทกปูนอย่างสุดแรง ด้วยเหงื่อที่ท่วมตัว ด้วยหัวใจที่เต้นระทึก ด้วยกล้ามเนื้อ ที่ล้าเหนื่อย ด้วยหลังที่งอแง และแรงงานของพวกเขาบางครั้งก็ต้องเสี่ยงด้วยชีวิต เช่นที่ผู้เขียนบอกว่าการตายของกรรมกรที่อาจจะถูกไฟฟ้าดูดตาย ตกตึกตายขณะหาสื้ออยู่บนชั้นสูง ๆ หรือโดนบันจันทับตายขณะตอกเสาเข็มเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับกรรมกร

ถึงแม้ชายหนุ่มจะรู้ถึงรสชาติแห่งความทุกข์ทรมานที่เขาได้รับจากงาน แต่เขาก็จำต้องทนเพราะ “ใคร แข็งข้อและพูดมากจะต้องเดินออกไปหางานทำใหม่

มันไม่ใช่เรื่องน่าสนุก และมันไม่ใช่เรื่องง่ายเหมือนเล่นในสวน เพราะฉะนั้นแม้ว่าเขาจะปวดร้าวด้วยการถูกเอารัดเอาเปรียบเขาก็ต้องอดทน นั่งเฝ้าหุบปาก” และเขายังรู้ดีอีกว่าในสังคมเมืองหลวงนั้น “ถ้าเธอตกงานเธอเท่ากับตายไปครึ่งตัว และถ้าเธอเร่ร่อน เธอจะถูกยึดด้วยข้อหาอันธพาลจรจัด” ดังนั้นเขาจึงยังคงต้องทนทำงานที่ทั้งเหนื่อยยากและฝืนความรู้สึก

เรื่องที่ 5 เรื่องสั้นชื่อฝันถึงการพนัน⁵ ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2528 เขียนโดย มายา ผู้เขียนเล่าถึงชายคนหนึ่งทำงานเกี่ยวกับการเขียนอยู่ในสำนักงานของบริษัทภาพยนตร์แห่งหนึ่ง ชายหนุ่มคนนี้แต่เดิมมีความคิดอย่างศิลปิน ที่อยากจะทำงานตามความคิดสร้างสรรค์และสติปัญญาของตน แต่เขาไม่สามารถจะทำได้ เพราะเรามีนายจ้างเป็นผู้กำหนดทุกสิ่งทุกอย่าง เขาจำเป็นต้องยอมทำตามเพราะ “ในนามของเงินตราของเกียรตินิยม ชื่อเสียง ของความมั่นคงในชีวิต เราล้อมคุณไว้หมดแล้ว ขอให้คุณวางอาวุธและออกมามอบตัวเสียดี ๆ” ซึ่งก็คือความจำเป็นที่ต้องมีเงินเพื่อการดำรงชีวิตในสังคม ใครมีเงินมากก็จะได้ครอบครองสิ่งต่าง ๆ มาก ใครมีเงินน้อยก็จะได้ครอบครองสิ่งต่าง ๆ น้อย ใครไม่มีเงินก็จะอยู่ไม่ได้ ดังนั้นอำนาจเงินจึงมีอำนาจเกินพอที่จะทำให้ชายหนุ่มคนนี้ยอมจำนนทั้ง ๆ ที่เขารู้ดีว่า “การคิดจะนำพาเราไปสู่สติปัญญา และความเป็นปราชญ์ และความรู้สึกจะนำพาเราไปสู่ความงาม และความเป็นศิลปินก็ตามที”

การยอมสยบให้กับงานที่ขัดความรู้สึกเช่นนี้ได้สร้างความทุกข์ทรมานในใจของเขาไม่ใช่น้อย ดังที่ว่า “ชีวิตผ่านไปเช่นนี้วันแล้ววันเล่า พรุ่งนี้จะมาถึงในอีกไม่นาน และฉันจะต้องฝืนใจในสิ่งที่ตน ไม่อยากทำ สะเทือนอยู่ระหว่างความฝืนและความเป็นจริง

⁴ พิบูลศักดิ์ ละครพล บทเพลงเปลี่ยนที่ภูเขาและบันทึกของคนจรจัด ใน ถนนสีแดง หน้า 67-74 ผ่านฟ้าพิทย 2519.

⁵ มายา (นามแฝง) “ฝันถึงการพนัน” ใน ผู้ถูกกระทำ หน้า 57-71 วลี 2528.

ด้วยการปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาวะด้วยวิธีการเดียวกับสัตว์เลื้อยคลาน แม้ฉันจะรู้ว่าสำนักงานคือเตาแฉกหรือหลักประหาร แต่ฉันก็ไม่กล้าปฏิเสธมัน เนื่องจากความหวาดกลัวไปว่า หากปราศจากมันเสียแล้วชีวิตก็จะไม่มั่นคง” และก็ไม่แปลกเลยที่ชายหนุ่มคนนี้จะรู้สึกวุ่นวายในแต่ละวันที่ผ่านไปนั้นตนเหมือนชายชราที่อ่อนระโหย หน่ายเนือย

จากเรื่องสั้นที่ยกตัวอย่างมาทั้ง 5 เรื่องนั้นล้วนเป็นเรื่องที่แสดงถึง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับงาน และเป็นความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นปฏิปักษ์กัน คืองานเป็นปฏิปักษ์กับมนุษย์ มนุษย์ไม่ต้องการงานนั้นแต่จำต้องทำเพราะเงิน ในความสัมพันธ์เช่นนั้นมนุษย์มีความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกายและจิตใจ ความสัมพันธ์เช่นนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ที่งานมีอำนาจเหนือมนุษย์

ปัญหาที่เราควรจะพิจารณาคือมนุษย์กับงานอะไรควรจะมีคุณค่ามากกว่ากัน อะไรควรจะมีอำนาจเหนืออีกอย่างหนึ่ง ถ้าพิจารณาพัฒนาการของสังคมมนุษย์ จะเห็นได้ว่าเผ่าพันธุ์มนุษย์ (human species) สามารถพัฒนาตนเองจนแตกต่างจากเผ่าพันธุ์สัตว์อื่น ๆ และสามารถพัฒนาตนเองได้อย่างไม่หยุดยั้ง ทั้งนี้ก็เพราะมนุษย์มีความคิดสร้างสรรค์ มนุษย์สามารถจะรวมกลุ่มกันผลัดอย่างมีความคิดสร้างสรรค์ ความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ไม่มีวันจบสิ้น เพราะการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการอย่างหนึ่ง จะนำไปสู่ความต้องการใหม่ เมื่อตอบสนองความต้องการนั้นแล้วก็จะสร้างความต้องการ หรือศักยภาพใหม่ขึ้นมาอีกและจะเป็นเช่นนี้เรื่อยไป⁶

แต่บนเส้นทางการใช้ความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ไม่ใช่จะราบรื่นและสวยงาม เพราะสังคม

มนุษย์ได้พัฒนาไปในทางที่ก่อให้เกิดชนชั้นขึ้น และนี่คือปฏิปักษ์ที่เจ็บปวดของการพัฒนาสังคมมนุษย์ การต่อสู้ด้วยเจตน์จำนงอันดีได้นำไปสู่ผลที่เลวร้ายที่ผิดไปจากเจตน์จำนงของมนุษย์เอง เช่นในสังคมทุนนิยมอย่างปัจจุบันมนุษย์ส่วนใหญ่จะมีฐานะเป็นเพียงคนงานหรือลูกจ้าง หรือไม่ถ้าเป็นเพียงผู้ทำงานภายใต้การควบคุมของระบบตลาด สิ่งที่ผู้ทำงานจะต้องทำก็คือทำตามหน้าที่นายจ้างบงการ หรือมอบหมายและต้องทำให้นายจ้างพอใจ หรือไม่ก็จำต้องทำตามความต้องการของตลาด สิ่งที่ผู้ทำงานต้องการก็คือเงินเพื่อที่จะให้มีชีวิตรอดอยู่ในสังคม มนุษย์จึงไม่ได้ทำงานตามเจตน์จำนงของตนอีกต่อไป แต่ทำงานตามเจตน์จำนงอื่น ผลผลิตที่ได้จากการทำงานก็กลายเป็นวัตถุของอีกเจตน์จำนงหนึ่งซึ่งแยกตัวเป็นคนละพวกกับเขา ดังนั้นในความสัมพันธ์เช่นนั้นมนุษย์จึงไม่สามารถจะแสดงสมรรถภาพและศักยภาพไปในทางสร้างสรรค์ได้ ดังตัวอย่างที่ปรากฏในเรื่องสั้นที่ยกมา

อดัม แชฟฟ์ (Adam Shcaff) ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าบุคคลอาจมีความสามารถทางศิลปะ ทางวิทยาศาสตร์ ทางการจัดองค์กร ฯลฯ จริง ๆ แล้วเขาปรารถนาที่จะเป็นนักวาด นักเขียนบทเพลง นักปรัชญา นักบริหาร ฯลฯ แต่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดบุคคลต้องยอมก้มหัวให้กับความต้องการของตลาดเพื่อที่ตนเองจะสามารถหาปัจจัยเพื่อดำรงชีวิตอยู่ได้ ดังนั้นเขาจึงทำทุกสิ่งทุกอย่างตามที่ตลาดต้องการ ทั้งที่เป็นสิ่งที่เขาไม่ชอบและบางครั้งอาจเกิดความล้าช้อยใจเสียด้วยซ้ำไป⁷

อีริค ฟรอมม์ (Erich Fromm) ได้กล่าวย่ำในประเด็นของการทำงานของคนในสังคม ปัจจุบันว่า บุคคลได้กลายเป็นเพียงอะตอมทางเศรษฐกิจที่เดินไปตาม

⁶ Karl Marx "Economic and Philosophical Manuscript" in *Early Writing* p. 280-340 London, Penguin Books, 1975.

⁷ Adam Shcaff; *Alienation as a Social Phenomenon*. p. 185 London Peryaman Press, 1980.

จังหวะของการจัดการอย่างอัตโนมัติ เขามีตำแหน่งอยู่ในที่ที่เดียว และต้องทนทำงานอยู่อย่างนั้นตลอดเวลา แขนของเขาจะเคลื่อนไปตามจังหวะและเวลาที่แน่นอน งานจึงกลายเป็นสิ่งที่ทำซ้ำกันไปโดยตลอดโดยไม่ต้องคิดในฐานะผู้วางแผน ความรู้สึกนึกคิดที่เสรี ถูกพรากไปจนหมดสิ้น ชีวิตกำลังถูกปฏิเสธ ถูกควบคุม ความคิดสร้างสรรค์ ความอยากรู้อยากเห็น และความคิดที่อิสระกำลังถูกขัดขวาง⁸

ทั้งจากเรื่องสั้นและแนวความคิดที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้องกันในประเด็นสำคัญ คือ มนุษย์มีความคิดสร้างสรรค์ มีศักยภาพ ในความรู้สึกของเขานั้น เขาอยากจะแสดงความคิดสร้างสรรค์ของตนอย่างเต็มที่ แต่การทำงานในปัจจุบัน เขาไม่สามารถจะทำเช่นนั้นได้ เขาต้องทนทำงานที่ไม่อยากทำด้วยความทุกข์ทรมาน และนำเบือหน่วยทั้งนี้เพื่อเงินอย่างเดียว เพราะในระบบสังคมปัจจุบันเงินจะทำให้เราอยู่รอดได้ บุคคลที่มีความรู้สึกเช่นนี้เรียกว่าเขากำลังรู้สึกไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนเอง (self-estrangement) และถ้าเราจะกล่าวว่า ในสังคมไทยนั้นผู้คนส่วนใหญ่ล้วนตกอยู่ในชะตากรรมเช่นนี้ ก็คงจะเป็นคำกล่าวที่เกินเลยไปนัก ดังตัวอย่างในเรื่องสั้นเป็นอาทิ (ที่จริงยังมีเรื่องสั้นที่มีสาระในทำนองนี้อีกมาก)

ปัญหาที่น่าจะถามต่อไปก็คือ แล้วมนุษย์ทนอยู่ได้อย่างไรในเมื่อเขาถูกบีบคั้นทั้งทางร่างกายและจิตใจ เช่นนี้ มนุษย์จะไม่กลายเป็นผู้วิปริตไปในที่สุดละหรือ คำตอบที่พิจารณาได้ทั้งทางทางทฤษฎีและข้อเท็จจริงที่ปรากฏให้เห็นอยู่ก็คือ มนุษย์มีวิธีการที่จะผ่อนคลายแรงบีบคั้นในความรู้สึกได้ เพราะตราบใดที่เขายังสามารถปรับความรู้สึกได้เขาก็ยังทนต่อแรงบีบคั้นนอกตัวอยู่ได้

วิธีการผ่อนคลายความรู้สึกของบุคคลคงมีหลายอย่าง ถ้าพิจารณาจากเรื่องสั้นที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ก็คงพอจะเห็นได้บางประการ เช่น

ประการแรก บุคคลจะพยายามประพटीบางอย่างในลักษณะที่แสดงอำนาจเหนือผู้อื่น หรือสิ่งอื่น ทั้งนี้เพื่อปรับความรู้สึกว่าตนเองยังมีความสำคัญอยู่ เช่นในเรื่องผ่านไปอย่างสับสน ชายหนุ่มผู้ทำงานตรวจปฐพีนั้น ต้องไปเที่ยวโสเภณียู่เสมอ เพราะโสเภณียะปรนเปรอเขา ยอมตามใจเขา อันจะทำให้เขารู้สึกว่าอย่างน้อยเขาก็มีอำนาจเหนือผู้หญิงเหล่านั้น

ประการที่สอง บุคคลจะพยายามเบี่ยงเบนพฤติกรรมของตนไปอีกทางหนึ่ง เพื่อให้เห็นว่าตนเองยังมีความสำคัญอยู่ หรือกล่าวง่าย ๆ ก็คือ เป็นการสร้างโลกใหม่ขึ้นอีกโลกหนึ่ง อันเป็นโลกที่ตัวเองมีความสำคัญอยู่ในนั้น โลกใหม่นี้ว่านั่นมักจะสร้างด้วยยาเสพติดหรือสุรา เช่นเรื่อง คำคืนอันหม่นหมองและร้าย ตัวละครลดความรู้สึกที่บีบคั้นด้วยการไปดื่มสุรา เพราะเมื่อเขาดื่มสุราเข้าไปเขารู้สึกว่า “สบายขึ้นบ้าง ความเหนื่อยหน่ายคลายออกไปจากความนึกคิดอันแสนเบื่อเมื่อชั่วโมงที่ผ่านมา” และด้วยฤทธิ์สุรา เขาจึงมีความรู้สึกในทำนองที่ว่าเขามีอำนาจขึ้น ดังนั้น

⁸ Erich Fromm. *The Sane Society*. p. 125 Routledge & Kegan Paul Ltd. 1971.

“ชายหนุ่มอยากกินเหล้าให้มากขึ้นอีก เพื่อจะได้มึนตึ๊ง เขาคิดว่าหลังจากความมึนเมาผ่านมาเขาจะกลับไปทำงานอีกครั้ง อันดับแรกเขาจะจับโต๊ะฟาดฝ่าผนังให้ดัง...ฉีกกระดาษเขียนรูปแล้วจุดไฟเผา เขาจะตะโกนด่านายทุนผู้โหดร้ายต่อความคิดของเขา” นี่คือการยิ่งใหญ่ในโลกใหม่ของเขา แต่ในโลกความเป็นจริงเขาก็ยังเป็นเช่นเดิม ยอมทำงานเหมือนเดิม

การเบี่ยงเบนพฤติกรรมอาจจะพบได้มากในรูปแบบของการเบี่ยงเบนไปสู่การเน้นการบริโภค เพราะการมีเงินซื้อของผู้บริโภคได้อย่างเต็มที่นั้น สามารถชดเชยความรู้สึกของผู้บริโภคว่าตัวเองยังมีความสำคัญและยังมีตัวตนอยู่

อย่างไรก็ตามกรณีที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้เป็นเพียงทางชดเชยความรู้สึกบางประการเท่านั้น แต่ยังมีวิธีอื่นๆ อีกมาก ซึ่งยากจะรวบรวมมาไว้ในที่นี้ได้หมด แต่ไม่ว่าจะชดเชยด้วยวิธีใดล้วนเป็นวิธีที่ยังจะพัดพามนุษย์ให้ห่างไกลไปจากธรรมชาติของการสร้างสรรค์ออกไปอีก

คราวนี้มาถึงประเด็นสุดท้าย เป็นประเด็นที่เราจะต้องตั้งคำถามกับตัวเอง คือ ประการแรก การพัฒนาสังคมในปัจจุบันที่เรามีความเจริญในทางวัตถุ แต่เกิดความเหลื่อมล้ำในหมู่คน คนส่วนใหญ่ถูกพันธนาการให้กลายเป็นมนุษย์ที่ง่อยเปลี้ย สิ่งที่มีมนุษย์ผลิตสร้างขึ้นมาได้กลายมามีอำนาจที่เป็นปฏิปักษ์กับมนุษย์ เช่น ภาวะแวดล้อมเป็นพิษ อาวุธล้างโลก การกดขี่ขูดรีด การที่มนุษย์ตกเป็นทาสของเทคโนโลยี ฯลฯ ยังเป็นสังคมที่เราปรารถนาต่อไปหรือไม่ ประการที่สอง เราจะเชื่อมั่นหรือไม่ว่าถ้าผู้คนในสังคมสามารถอยู่ได้อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ คือ สามารถแสดงและพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ได้อย่างเต็มที่แล้ว สังคมมนุษย์จะพัฒนาไปในทางที่ถูกต้อง กล่าวคือ มนุษย์จะอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ความก้าวหน้าของของสังคมจะเป็นไปตามเจตจำนงของมนุษย์ ไร้ไข่นในสังคม และอยู่ภายใต้การควบคุมของคนโดยสิ้นเชิง สังคมเช่นนี้ทั้งการพัฒนาทางวัตถุก็ไม่ล้าหลังและยังเป็นการพัฒนาที่ตนเองอยู่กันอย่างเข้าอกเข้าใจคำถามก็คือเราจะทำอย่างไรกันดี●

⁹ ดูรายละเอียดบางประการได้จาก Erich Fromm. **Escape from Freedom.** New York, Rinehart and Winston, 1961. 305 p